

POPULATION TRANSFER AFTER WORLD WAR II:
REPATRIANTS AND INTERNAL DISPLACEMENTS
(BASED ON THE MATERIALS OF THE IZMAIL REGION 1944-1947)

ТРАНСФЕР НАСЕЛЕННЯ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
РЕПАТРІАНТИ ТА ВНУТРІШНІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ
(НА МАТЕРІАЛАХ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ 1944-1947)

Лілія Циганенко

доктор історичних наук, професор
E-mail: liliatsyganenko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5014-9845
Research ID: A-8350-2018
Scopus Author ID: 57203764278
Ізмаїльський державний гуманітарний
університет, Україна

Liliia Tsyganenko

Doctor of History (Dr. habil), Professor
E-mail: liliatsyganenko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5014-9845
Research ID: A-8350-2018
Scopus Author ID: 57203764278
Izmail State University of Humanities,
Ukraine

*Проведення дослідження та публікація статті здійснено за підтримки
Фонду Герди Хенкель (Німеччина) (Gerda Henkel Stiftung, Deutschland)*

ABSTRACT

Issues related to the processes of transfer (transfer, exchange) of the population of the Danube regions of Ukraine at the final stage and after the end of the Second World War are analyzed. On the basis of previously unpublished archival documents, the course of repatriation, its features and effectiveness in the period 1944-1947 were studied. Lists of residents of the Izmil region who returned to the Motherland were analyzed in terms of age, nationality, gender, professional affiliation; time of departure and return to the USSR. It has been proven that the majority of residents of the region who left (consciously or forcibly) their places of permanent residence during the war were subject to strict filtering upon their return, which for many ended either in arrests and prisons, or forced enrollment in collective farms/state farms, or being sent (actually by deportation) to distant regions of Kazakhstan, Siberia, etc. Of particular interest are the materials devoted to the use of repatriates in the economic sector: during collectivization in the region and forced sending to the so-called "labor front" in Kazakhstan, Donbas, etc. It is important to emphasize that the vast majority of temporarily displaced persons were Bulgarians or Romanians/Moldovans by nationality. Archival materials were collected by the author while working in the Lithuanian Special Archives (Vilnius, Special Archives of Lithuania) and the Izmil Archive (Ukraine).

Key words: *Izmil region, repatriates, collectivization, labor front, filtration camps, repression.*

Постановка проблеми та актуальність теми дослідження. Проблематика переселення (трансферу) вихідців з територій, що на початковому етапі Другої світової війни були включені до складу СРСР останнім часом посідає одне з важливих місць в історичних дослідженнях. Вчені приділили достатньо уваги доволі болючим питанням переселення українців з Польщі та поляків з України у 1944-1946 рр. Однак що стосується українських придунайських територій, тут залишається ще багато «білих плям». В цілому, матеріали пов'язані з поверненням вимушених переселенців до Ізмаїльської області, їх подальшою долею та облаштуванням досі лишаються поза увагою дослідників. Розповіді

про загальні принципи радянської «добровільності» переселення та «великої турботи» про репатріантів не підтверджуються доказовою базою архівних джерел. Об'єктивна оцінка тогочасних подій сприятиме очищенню нашої національної пам'яті та свідомості від нав'язаних радянською владою наративів і чужої історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання репатріації та долі репатріантів в європейських історичних дослідженнях отримали увагу вже у повоєнний період. Серед європейських вчених, які займалися питаннями трансферу населення треба назвати книги Д. Розенау, Р. Таккера та інших. Білоруський дослідник П. Концевий присвятив монографію питанням ролі репатріантів у відновленні та подальшому розвитку промисловості і сільського господарства Білорусії (Концевой, 2019). Проблематика репатріації знаходиться в зоні постійної уваги з боку польських дослідників (Р. Дрозд. 1996; 1998: 2002). Польський історик Д. Венгжин (Бюро історичних досліджень Інституту національної пам'яті, Катовіце) аналізував питання інтернування, примусової праці в СРСР, основні етапи та специфіку репатріації німців в окремих регіонах (Венгжин, 2020: 44-60).

Питання репатрійованих та вимушених переселенців опинилися в полі зору українських дослідників після того, як з'явилась можливість розгляду раніше засекречених документів КДБ СРСР. З того часу вийшло чимало праць, присвячених цим питанням. Серед українських вчених долями переміщених громадян займалися історики В. Холодницький (2016: 132-158), Мелешко Н. (2012: 156-163). Низка робіт присвячена трансферу українського і польського населення періоду 1944-1946 рр., що відбувалося переважно в західноукраїнських землях. Це праці С. Ткачова (1997), Т. Пронь (2009: 132-136), Н. Харкевич (2017: 462-469), В. Даниленка (2005: 43-61). Дослідниця Т. Пронь присвятила кілька статей питанням масового переселення українців з Польщі до УРСР (Пронь Т. 2012). Протидію поляків депортаціям з України досліджував В. Сергійчук (1998. С.29-32). Аналіз підходів українських і польських істориків до питань переселення українців із Польщі в 1944-1946 рр. провів у статті Р. Кабачій (2009: 426-436). Більшість робіт українських вчених аналізують репатріації з точки зору переселення українців з Польщі та поляків з України у післявоєнні часи. Щодо решти територій, тут набагато менше робіт й цей аспект, на нашу думку, знаходиться в зоні розробки. Серед наявних праць ми виділяємо дослідження О. Удота (2015), О. Потильчака і Н. Мелешко (2013), П. Худіша (2015). Щодо процесів репатріації, пов'язаних з територією Південно-Західної та Південної України тут ми можемо назвати лише роботи Ліньова А. (2006) та Моторної І. (2011).

Метою дослідження є аналіз раніше невідомих архівних матеріалів стосовно трансферу населення на матеріалах Ізмаїльської області в період з 1944 по 1947 рр. Поняття «трансфер» використовується авторкою за прикладом досліджень українських і польських вчених, які розглядали його як процес передачі (обміну) населенням, що відбувався після закінчення Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після закінчення Другої світової війни радянська влада продовжила курс на прискорене соціалістичне будівництво в придунайських селах, створюючи (або відновлюючи) колгоспи та радгоспи. Відповідну постанову уряду УРСР та ЦК КП(б)У «Про організацію в Ізмаїльській області радгоспів» було ухвалено 10 березня 1945 р. (КУІА. Р-1679, оп. 1, спр. 9, арк. 15).

Навесні 1946 р. (майже через два роки після відновлення влади) радянські партійні функціонери звітували про «успіхи» в справі проведення колективізації в регіоні – «...було створено 69 колгоспів, що об'єднали 4 188 селянських господарств із земельною площею 27,6 тис. га» (КУІА. Р-1679, оп. 1, спр. 9, арк. 16) або 4,5% від землекористування селянського сектору.

Наприкінці 1946 р. ця цифра збільшилася до 244 колгоспів, що об'єднали 19 565 селянських господарств із загальною земельною площею в 68 087 га (КУІА. Р-441, оп. 1, спр. 18, арк. 125-131). На перший погляд, начебто непогано, але якщо поррахувати відсоткове співвідношення тих, хто об'єднався у колгоспи з тими, хто продовжував

приватне господарювання, то цей показник становитиме від 3,7% до 58,6%. Найменше колгоспів було організовано в Кілійському, Старокозацькому, Болградському, Суворовському районах (від 3,7 до 7%), а найбільше в Ново-Іванівському, Тарутинському, Саратському й Арцизькому районах (від 29,8 до 58,6%).

Чим можна пояснити таку різницю в показниках однієї області? Річ у тому, що на території районів, які найменше брали участь у колгоспному будівництві, переважало корінне, етнічно строкате населення (болгари, молдовани/румуні, албанці, українці), більшість якого негативно ставилося до перспективи позбавлення земельної власності та передачі свого майна до колгоспів. А ось райони з найвищими показниками – це території, де колись компактно проживали бессарабські німці, яких в 1940 р. вигнали з цих земель, відібравши практично все. Саме сюди, на ці землі радянська влада відправляла «нових» мешканців краю – внутрішніх переселенців та репатріантів.

Нагадаємо, внутрішньо переміщена особа – це громадянин країни, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території держави на законних підставах та яку змусили залишити або покинути місце свого проживання (але залишаючись в країні) у результаті збройного конфлікту чи окупації. Репатріація – це повернення на Батьківщину військовополонених або цивільних (біженців, емігрантів, інтернованих або переміщених) осіб, які під час війни опинилися за межами своєї країни та/або перебували тривалий час поза Батьківщиною. Репатріація передбачає застосування принципу добровільності, за винятком воєнних злочинців, яких видавали країні, якщо вона висувала право юрисдикції над ними. Це загальноєвропейські правила. Однак після закінчення Другої світової війни радянський уряд довільно інтерпретував угоди про добровільність репатріації. У 1946-1949 роках радянські представники в ООН часто домагалися примусової репатріації усіх громадян країни. В цілому процес репатріації закінчився, за деякими винятками, у 1947-48 роках (Харкевич, 2017: 463).

Вже 4 жовтня 1944 р. Рада народних комісарів СРСР прийняла рішення про повернення радянських громадян, які були вивезені під час Другої світової війни, до дому. В контексті прийнятого рішення, на думку авторки, треба знайти відповідь два питання.

Перше – чим можна пояснити причини такого рішення з боку влади? Навіть в ті часи, у СРСР та далеко за його кордонами було добре відомо про вкрай негативне ставлення до тих, хто в силу різних причин (добровільно або вимушено) опинився поза межами країни. На наш погляд, причин, які підштовхнули уряд до відповідного рішення, могло бути декілька. З одного боку, радянська влада хотіла не допустити нової хвилі еміграції після війни й намагалася усіма засобами перешкодити цьому процесу, побоюючись, що можлива еміграція з СРСР негативно позначиться на іміджі комуністичної влади. З іншого, величезні людські втрати, які понесла держава у війні, сприяли підвищеній зацікавленості влади у поверненні мільйонів «своїх» громадян, що волею долі опинився за кордоном. При цьому, для влади було важливо «не налякати» потенційних репатріантів занадто жорсткими умовами, репресіями й тортурами, якими батьківщина традиційно зустрічала своїх співгромадян у попередні роки.

Друге питання, це ставлення вимушених мігрантів до ідеї повернення додому. Свого часу радянські історики аналізували опитувальні листи та пояснювальні записки репатріантів (Земсков, 1990: 26-41), але оприлюднені висновки були «відкориговані» на користь радянської політичної системи. З означених джерел виходило, що майже 70% вимушених переселенців мали твердий намір повернутися на батьківщину. При цьому дослідники не змогли приховати й факт наявності серед означеного контингенту тих, хто не бажав повертатися. В силу відомих причин, наразі у авторки не має можливості переглянути ці джерела (зберігаються в ГАРФ), але якщо відкинути «ідеологічно вірні» відсотки, то ми можемо скласти власну диференціацію настроїв репатріантів.

Основний посил – більшість прекрасно розуміли, що Батьківщина навряд чи зустріне їх з «великою радістю» або квітами. Скоріше за все їм слід було очікувати на ставлення до

себе як до злочинців, тим більше, такі прецеденти відбувалися доволі часто (відношення до радянських військовополонених, як до зрадників). Відтак, в залежності від відповіді на це питання, вимушені переселенці й обирали лінію поведінки. Ми виділяємо 3 групи серед біженців: ті, хто при будь-якому розвитку подій збирався повертатися до СРСР; ті, хто вагався й не міг прийняти остаточного рішення (були не проти повернутися, але побоювалися репресій); ті, хто остаточно прийняв рішення не повертатися (мотив – у СРСР їх депортують до Сибіру, насильно включають до колгоспів тощо).

Працюючи з документами Ізмаїльського архіву, ми натрапили на списки, які складали голови райрад на початку 1947 р. щодо мешканців сіл, які у попередній період виїхали за кордон. Цікавим є той факт, що із зазначеної кількості переселенців лише 12-25% на момент складання списків вже повернулися додому – а це пройшло вже майже 2,5 роки після закінчення воєнних дій в регіоні. Наприклад, у селі Табаки Болградського району як репатріанти було зареєстровано 12 осіб, з яких на 1 березня 1947 повернулося лише 3 особи (КУІА. Р-882, оп.1, спр. 14, арк. 31), а в селі Залізничне (Болгарійка) з 16 осіб повернулися також 3 (КУІА. Р-882, оп.1, спр. 14, арк. 32). Щодо побоювань репресій, депортацій та колгоспів – ми також знайшли безперечні докази. Навіть вище згадані нами 6 осіб, що повернулися до Болградського району, в списках позначалися як колгоспники. З 15 репатрійованих мешканців с. Каланчак (Болградського району Ізмаїльської області) всі 15 осіб до травня 1947 р. були в колгоспах (КУІА. Р-882, оп.1, спр. 14, арк. 92). Ще декілька прикладів. Репатріант Степан Петреску 1909 року народження, румун, вчитель, до війни мешкав у м. Болград, у 1943 р. вибув до Румунії до міста Констанца, взимку 1944 року повернувся до Болграда – засуджений до 7 років позбавлення волі та 3 років позбавлення громадянських прав (КУІА. Р-882, оп.1, спр. 14, арк. 60). Іван Нягу 1888 року народження, молдаванин, мешканець с. Бановка, потрапив у полон в 1943 році, в листопаді 1944 р. був репатрійований до СРСР – у цьому ж році був репресований органами радянської влади (КУІА. Р-882, оп.1, спр. 14, арк. 79). Микола Кукулеску (1914 року народження, болгарин), Іван Славов (1910 року народження, болгарин), Михайло Карапетров (1914 року народження, болгарин) – всі мешканці села Лощинівка Болградського району Ізмаїльської області – засуджені (КУІА. Р-882, оп.1, спр. 14, арк. 80).

З 23 осіб, які повернулися до с. Владичень, в квітні 1944 р. засуджені були 4 особи – 17% (Микола Колєв, Георгій Дюльгеров, Іван Корчмарьов, Леонід Захіров), 18 осіб – 75% були відправлені на роботу на промислові об'єкти міста Караганда (Казахстан) й лише 1 особа (!) – 4% залишилися працювати у місті Болград (КУІА. Р-882, оп.1, спр. 14, арк. 93). Ось так радянська влада зустрічала репатріантів, й тому твердження радянських дослідників про нестримне бажання повернутися їх на Батьківщину явно не відповідає дійсності.

Після урядового рішення (від 4 жовтня 1944 р.) було створено спеціальне відомство – Управління уповноваженого ради народних комісарів СРСР в справах репатріації, яке очолив генерал-полковник Ф. Голиков. Він став автором звернення до радянських громадян та військовополонених, яке озвучив в інтерв'ю кореспонденту ТАРС. Це звернення повинно було переконати вимушених переселенців повертатися до дому під гарантії держави щодо відсутності стосовно них карної відповідальності. Це стосувалося тих, хто добровільно або вимушено знаходився в країнах колишнього рейху (при відсутності злочинів проти СРСР). Невдовзі це інтерв'ю було видано окремою листівкою, потім брошурою, перекладено різними мовами (українською, румунською, білоруською, болгарською, литовською, латиською, естонською тощо) та широко використовувалося у радянській пропагандистській роботі. За підрахунками дослідників загальний тираж брошури становив понад 1 млн екземплярів, а плакатів – майже 105 тис. екземплярів (Земсков, 1990: 28). У жовтні 1944 р. спеціальні групи офіцерів репатріаційних місій приступили до роботи з метою повернення радянських громадян з Румунії, Болгарії, Франції, Фінляндії, Італії та інших країн.

Перші відомості щодо кількості репатрійованих радянських громадян датовані 31 жовтня 1944 р. У зведенні уповноваженого РНК СРСР з питань репатріації заступнику наркомату внутрішніх справ СРСР наводяться дані: на 31.10.1944 р. на облік було поставлено майже 88 тис. радянських військовополонених та 134 тис. цивільних громадян, з яких до СРСР вже прибули 30 тис. військовополонених та 9 119 цивільних (з них 269 жінок, 295 дітей) (Спеціальний архів Литви (SAL) Ф. К-8. 9408. оп.1. спр. 1. арк.1). За цим документом найбільша кількість цивільних радянських громадян знаходилася у Франції (60 000), Болгарії (20 000) Румунії (17 089), Італії (14 307). Всього ж на жовтень 1944 р. (за підрахунками комісії) у вимушеній міграції за межами СРСР знаходилися 1 333 609 цивільних осіб з Радянського союзу (SAL. Ф. К-8. 9408. оп.1. спр.1. арк.1-2).

Для організації повернення цивільних репатріантів були розроблені спеціальні інструкції, які передбачали розміщення осіб, що поверталися із-за кордону в так звані фільтраційні пункти, які з лютого 1945 р. отримали назву перевірконо-фільтраційних таборів НКВС. Всі, хто перебував у цих таборах, поділялися на три облікові групи: військовополонені; цивільні, яких підозрювали у державній зраді; чоловіки призовного віку, які під час війни мешкали на окупованих територіях.

Архівні документи демонструють нам дійсне ставлення радянської влади до тих, хто повертався на Батьківщину (див. Таблиця 1).

Таблиця 1

**Розподіл репатрійованих радянських громадян після повернення до СРСР
(листопад 1944 – травень 1945 рр.)***

Направлялися в розпорядження	листопад 1944	грудень 1944	січень 1945	лютий 1945	березень 1945	квітень 1945	травень 1945
НКВС	53 818	70 045	107 508	112 255	126 114	179 843	270 765
Головного управління формування Червоної армії	2 687	16 916	283 448	322 341	394 936	756 975	1 286 675
по місцю колишнього проживання	27 836	514 228	794 726	821 353	927 883	1 160 920	1 586 398
ВСЬОГО	84 341	601 189	1 185 682	1 255 949	1 448 933	2 097 738	3 143 838

*Таблицю складено на підставі архівних документів з Литовського спеціального архіву.

Аналіз наведених даних дає підстави стверджувати, що, незважаючи на всі обіцянки влади не застосовувати репресії та переслідування стосовно репатріантів, більшість з них все одно потрапляли у «зону уваги» каральних органів. На початковому етапі репатріації більшість з тих, хто повернувся (63,8%), потрапляли в розпорядження органів НКВС. Незначну кількість чоловіків (близько 3%) в листопаді 1944 р. відправляли в розпорядження управління армії, що дорівнювало практично моментальній відправці на фронт. І лише третя частина від репатрійованих, після фільтраційних пунктів, потрапляла на місця свого колишнього проживання (хоча особливої впевненості в цьому немає).

До травня 1945 р. ситуація з репатріантами кардинально змінюється. Війна хоч ще й не завершилася, але увійшла в завершальну стадію, а відтак, радянська економіка потребувала все більше і більше робочих рук для відновлення. До того ж кількість репатріантів збільшилася в рази. Відтепер фактично половина з тих, хто повернувся, відправляли на виконання господарчих завдань, а майже 40% – до лав червоної армії.

Після залагодження певних спірних позицій із союзниками, 22 травня 1945 р. було підписано документ, що закріплював принцип обов'язкової репатріації радянських громадян (SAL. Ф.К-8. 9408. оп.1. спр. 1. арк. 21-24), що дозволило до 1 березня 1946 р. повернути по репатріації 2 352 686 радянських громадян (SAL. Ф.К-8.9408. оп.1. спр.1. арк. 23). Кількість репатрійованих осіб була офіційно озвучена генерал-полковником Ф. Голиковим в черговому виступі у газеті «Правда», де він повідомляв, що до СРСР повернулися 5 236 130 осіб. Скоріше за все представник влади назвав кількість всіх, хто вважався прибулим до СРСР, включивши до цієї цифри не лише репатріантів, а й внутрішньо переміщених осіб, бо, виходячи з архівних документів, на цей час кількість саме репатріантів становила 53,3% від загальної кількості переміщених (SAL. Ф.К-8. 9408. оп. 1. спр.1. арк.33).

У серпні 1945 р. перші групи репатріантів з'являються в Ізмаїльській області. З архівних джерел ми дізнаємося, що до області прибуло 9 108 осіб, серед яких чоловіки становили 2 080 осіб або 30%, жінки відповідно 2 282 особи або 38,4%, діти – 1 569 осіб або 26,5%. Гендерну приналежність ще однієї групи, кількість якої становила 3 177 осіб, встановити неможливо, бо вони були віднесені до категорії осіб, які ще не були розподілені по населених пунктах й знаходилися у фільтраційних таборах (SAL. Ф. К-8.9408. оп.1. спр. 20. арк. 3). Мабуть, це була одна з найчисельніших груп репатріантів, бо в наступні місяці 1945 р. (вересень – листопад) кількість репатріантів збільшилася лише на 166 осіб (SAL. Ф. К-8.9408. оп. 1. спр. 20. арк. 19). Ще один з архівних документів (під грифом «Цілком таємно»), що датується груднем 1945 р. та має назву: «Довідка про кількість репатрійованих громадян, що пройшли через ПФП НКВС СРСР та направлених до обраного місця проживання» повідомляє про 2 469 осіб, яких було направлено до Ізмаїльської області (SAL. Ф. К-8.9408. оп.1. спр. 20. арк. 38).

Загальнодержавні статистичні відомості ми можемо зіставити з документами регіональної влади, що зберігаються у місцевих архівах. Нагадаємо, що одним із завдань, яке радянська влада намагалася реалізувати прискореними темпами в Придунав'ї, стало створення колгоспів й радгоспів, тим більше, що в перший рік існування влади в регіоні (1940-1941) це завдання було повністю провалено. Місцеве населення не мало бажання відмовлятися від власної землі, худоби, сільськогосподарського інвентарю та йти до незрозумілих об'єднань. Тому появу в регіоні переселенців, які мали «провину» перед владою у вигляді перебування за кордоном, а відтак були більш слухняними, місцеві чиновники зустріли з радістю.

Перші репатріанти прибули з території Румунії. Розподіл та кількість переселенців до конкретного населеного пункту була абсолютною прерогативою місцевої адміністрації. Так, за інформацією голови сільської ради до радгоспу «Комсомолец» у 1945 р. прибуло всього 4 переселенці з міста Констанца (Румунія): Фекліст Павлов, Платон Андронов, Степан Леонов, Георгій Ісаков (КУІА. р-1679, оп.1, спр. 9, арк. 1). Водночас до колгоспу ім. Чапаєва (с. Долинівка Арцизького району) протягом 1945 р. прибуло та оселилося 106 родин (426 осіб) з румунських територій. Практично всі переселенці мали українські або російські прізвища: Іванови, Прокоповичи, Потапови, Яковлеви, Акімови, Кузмичови, Морозови тощо. Але з'ясувати, чи дійсно ці люди до війни мешкали в означених населених пунктах, ми, на жаль, не можемо. Репатріації до придунайських земель підлягали не лише окремі люди, а цілі родини. Так, в цей період прибули сім'ї Якова Леонова (10 осіб); Василя Ісакова та Нестора Іванова (по 9 осіб); Захара Морозова, Нестора Макарова, Антипа Васильєва (по 8 осіб); Андрія Дорофієва (7 осіб); Сергія Шниркова, Василя Лазарева, Йосипа Старцева (по 6 осіб) тощо (КУІА. р-1679, оп.1, спр. 9, арк. 4-8).

Список переселенців-репатріантів до Арцизької сільської ради дозволяє віднайти інформацію стосовно віку переселенців, членів їх родин, кількості працездатних членів родини, місця попереднього проживання. Всього у списку 21 родина, яка переселилася з села Неводар (повіт Констанца, Румунія). Загальна кількість переселенців – 73 особи.

Вказана група репатріантів мала більш етнічно строкатий характер. Поряд з традиційними українськими (Майстренко, Герасимчук, Кондратюк), російськими (Єлізарова, Яковлева, Никифоров) прізвищами ми зустрічаємо болгарські (Тодоров, Петров) та єврейське (Юга). Майже половину (44%) від загальної кількості репатріантів становили діти віком від одного до п'ятнадцяти років. Були серед переселенців й особи зрілого віку: Олексій Семенов (71 рік), Параскева Прокопова (72 роки) тощо (КУІА. р-1679, оп.1, спр. 9, арк. 10 – 11 зв.).

Прибували репатріанти до придунайських земель не лише з Румунії, а й з Болгарії та Угорщини. Так, на землі, які раніше належали німецьким колоністам, поселили переселенців з Варненської області (Болгарія). Відразу зауважимо, що в цьому випадку мова не йде ні про яке «повернення» на місця колишнього проживання (про що, як правило, повідомляла радянська пропаганда). Німецькі села в регіоні спорожніли ще восени 1940 р., коли їх мешканців виселили в добровільно-примусовому порядку. Так, якась частина будинків пізніше була зайнята сторонніми людьми, але переважна їх більшість стояли порожніми. Тому зрозуміло, що не було кого вивозити з цих територій під час Другої світової війни, а відтак не було кому сюди й повертатися. Знаючи ситуацію з провальною колективізацією в Ізмаїльській області, влада вирішила руками репатріантів залагодити це питання. До села Мирнопілля (Фріденсталь) у 1945 р. прибула 381 особа (83 родини). Розселення одночасно такої кількості репатріантів в одному населеному пункті є яскравим підтвердженням факту, що після уходу німецьких колоністів майже п'ять років ці землі залишалися незаселеними. А відтак ми можемо говорити не про повернення, а про контрольовану міграцію.

Документальним підтвердженням нашої тези є постанова Ізмаїльського обласного виконавчого комітету № 22 від 2 квітня 1945 р. «Про відновлення землекористування трудових селян, переселених в область із західних областей УРСР та про використання вільних земель колишніх німецьких колоній в області», яка зобов'язувала райвиконкоми та райкоми краю (Бородинський, Тарутинський, Арцизький) відновити землекористування селян, що були переселені до регіону із західних областей України (переважно з Волині) в рамках чергової хвилі депортації українців, яку здійснили каральні органи радянської влади. В цьому випадку мова йшла не про репатріантів, а про внутрішньо переміщених осіб. Розташування передбачалося в таких районах:

- у Бородинському – 877 господарств на площі 4 тис. га;
- у Тарутинському – 826 господарств на площі 3,5 тис. га;
- в Арцизькому – 960 господарств на площі 1,9 тис. га (КУІА. р-1679, оп.1, спр. 9, арк. 15-16).

Загалом влада передбачала відновити діяльність 2 663 селянських господарств. Якщо припустити, що в середній українській родині могло бути не менше 4 осіб, ми отримаємо приблизну кількість депортованих лише з Волинської області – майже 11 тис. осіб! Одинадцять тисяч скалічених долів, чоловіків, жінок і дітей, які за безглуздим й звірячим рішенням радянської влади змушені були покинути свої домівки, могили предків; людей, головна провина яких полягала в тому, що вони українці!

Про намагання влади якомога скоріше перевести Придунав'я на рейки соціалістичної економіки свідчать й встановлені терміни реалізації рішень: постанову видано 2 квітня 1945 р., а завершити розподіл майже 10 тис. га потрібно було до 10 квітня 1945 р. На вирішення всіх питань відводилося аж ...8 днів!

Незважаючи на вже проголошений розподіл землі між селянами-переселенцями, в краї залишалося багато «вільних земель», що залишилися від колишніх німецьких колоністів. Й саме ці землі радянська влада віддавала під створення колгоспів:

« - до 1 вересня 1945 р. передати для колгоспів, що будуть організовані, землі колишніх німецьких колоній в розмірі 36,4 тис. га, в тому числі по Арцизькому району – 8,4 тис. га, Бородинському – 8,2 тис. га, Лиманському – 2,2 тис. га, Тарутинському – 7,1 тис. га, Саратському – 5,6 тис. га, Тузловському – 2,6 тис. га, Кілійському – 2,3 тис. га;

- встановити максимальну норму землекористування селянських господарств 6,0 га загальної площі» (КУІА. р-1679, оп.1, спр. 9, арк. 17).

Дуже цікавий документ. З одного боку він демонструє, скільки землі було фактично відібрано задарма у бессарабських німців, а з іншого – привертає до себе увагу цифра максимального розміру селянського господарства – 6 га. Радянська влада власною постановою передає саме таку кількість землі на одне селянське господарство, але пройде кілька років, й ці самі 6 га стануть вироком для селянина, формальною причиною визнання його «кулаком/куркулем» з подальшою депортацією до Сибіру або Середньої Азії.

Нагадаємо, що, полишаючи Південну Бессарабію, німецькі колоністи не могли взяти із собою всі домашні речі, інструменти тощо, тому що за умовами договору вивозити можна було лише 30 кг багажу. Продати свої дома, господарчі будівлі, домашніх тварин та інше бессарабські німці також не могли, бо гроші були заборонені для вивозу (Циганенко, 2022: 201). Радянська влада просто вкрала все у бессарабських німців, офіційно передавши залишені речі та будівлі до фонду держмайна. Й ось тепер, по закінченню Другої світової війни влада наказує провести в колишніх німецьких селах інвентаризацію всіх жилих та господарчих будівель, покладаючи на сільських голів відповідальність за їх збереження та вимагаючи передачу означеного майна під майбутні колгоспи та радгоспи.

«...для організації тваринницьких радгоспів – 47,2 тис. га землі та 606 житлових будинків з господарчими приміщеннями; для організації виноградарських радгоспів 16,8 га землі та 309 житлових будинків з господарчими приміщеннями» (КУІА. р-1679, оп.1, спр. 9, арк. 17).

Майже тисяча порожніх будинків, в яких колись кипіло життя – чи не це є яскравим підтвердженням нелюдської суті комуністичної радянської влади? Й головне – це були не останні вільні будинки в регіоні. Цілі села залишалися порожніми та безлюдними. З постанови: «...дозволити районним виконавчим комітетам переселяти мешканців, які самовільно оселилися в колишніх німецьких колоніях під час окупації та проживають в будинках, які передбачено передати для нових радгоспів у *вільні інші будинки в інших німецьких колоніях* (виділено автором), або по узгодженню з місцевою адміністрацією залишитися на місці оселення при умові переходу на роботу до радгоспу» (КУІА. р-1679, оп.1, спр. 9, арк.17).

Радянська влада потребувала додаткових робочих рук для відновлення промисловості і сільського господарства. Репатріанти та внутрішні переселенці стали одним з джерел для поповнення людських ресурсів. На початку 1947 року до облради було направлено розпорядження щодо необхідності проведення обліку тих мешканців, які під час Другої світової війни виїхали зі свого постійного місця перебування. Складені списки мали загальну форму та включали розділи з наступною інформацією: прізвище, ім'я, по батькові; рік народження, національність, місце проживання до війни, спеціальність до війни, час виїзду з СРСР, місце перебування за кордоном (країна, місто/село), час повернення до СРСР, працевлаштування після війни, наявність житла тощо. Голови райрад до кінця лютого 1947 року подали необхідну інформацію. В фондах Комунальної установи «Ізмаїльський архів» зберігаються унікальні документи, що дозволяють нам ретельно проаналізувати проведення процесу повернення та облаштування репатріантів на прикладі Болградського району Ізмаїльської області. Нагадаємо, Болградський район – нині одна з адміністративних одиниць на півдні Одеської області України (центр – місто Болград). Основна частина населення – болгари, які компактно мешкають поряд з українцями, гагаузами, молдованами, албанцями тощо. У післявоєнний період до складу району входило 14 населених пунктів: Болград, Баннівка, Криничне, Каменка, Владичень, Табаки, Лощинівка та інші.

Аналіз документів ми почнемо із з'ясування кількості населення району, які залишили свої домівки та виїхали з країни під час Другої світової війни. Наявні документи не дають нам можливості встановити достовірну причину виїзду й можуть включати

добровільний або вимушений переїзд, примусову відправку на роботи, потрапляння в полон.

Станом на 26 лютого 1947 р. в підсумковому списку «Про кількість громадян СРСР насильно вивезених фашистськими загарбниками в період тимчасової окупації Ізмаїльської області» подано 286 прізвищ (КУІА. Р-882, оп.1, спр. 14, арк. 47-53). На жаль, офіційна радянська статистика не включила в зазначене число дітей і підлітків, тому реальна цифра може бути збільшена в півтора-два рази.

Національний склад репатріантів виглядав наступним чином:

- болгари – 216 осіб – 75,5%;
- молдовани – 26 осіб – 9,1%;
- українці – 23 особи – 8%;
- росіяни – 15 осіб – 5,2%;
- гагаузи – 6 осіб – 2,1% .

За соціально-професійною ознакою переважна більшість (майже 90%) вимушених переселенців становили селяни, які займалися хліборобством, городництвом, виноградарством. Окрім сільської праці, в переліку наявних професій, на яких були зайняті репатрійовані до початку Другої світової війни, зустрічаємо: музикант, прибиральниця, офіціант, швець, агроном, кравець, бухгалтер, шофер, ветлікар, священик, комерсант, мірошник. Ми знайшли серед репатріантів навіть художника – це Липинський В'ячеслав Герасимович, 1900 року народження, мешканець міста Болград, у квітні 1944 р. був вимушений виїхати до Румунії (місто Браїла). Повернувся додому в листопаді 1945 року (КУІА. Р-882, оп.1, спр. 14, арк. 30). Зустрічалися серед репатріантів і вчителі: Марія Маркова (с. Криничне), Микола та Олімпіада Колєви (м. Болград), Ананій Панков та Віра Дражинська (с. Болгарійка), Михайло Штефанеску та Костянтин Генчев (с. Баннівка) та інші.

Щодо хронології виїзду вимушених переселенців з території краю. Тут треба виділити кілька етапів. Основний – це період Другої світової війни. Починаючи з липня 1941 до вересня 1942 рр. ми зустрічаємо поодинокі відомості щодо виїзду мешканців регіону до Румунії або Болгарії. Найбільш активна фаза (понад 80% переселень) припадає на період лютого 1943 – серпня 1944 рр., причому найбільш масові відправки відбулися в березні-квітні 1944 р. Завершальний сплеск переселення спостерігався в серпні 1944 р. – фактично напередодні повернення «советов» в регіон. Важко сказати, чи це було насильне вивезення місцевих за кордон, чи свідомо втеча від радянської влади, з якою місцеві мешканці вже мали досвід спілкування в період червня 1940 – липня 1941 рр.

Й ще одне спостереження: в документах ми зустрічаємо відомості про мешканців району, які виїхали за кордон в період з 1919 по 1939 роки – тобто задовго до війни. Зрозуміло, що в цьому випадку не може мова йти «про насильне вивезення», однак всі ці прізвища присутні в довідках як особи, яких необхідно повернути назад. Ось така ілюстрація радянського трактування принципу добровільності по відношенню до репатріантів.

Загальнодержавні відомості повідомляють, на кінець 1945 р. дають цифру в 9 326 репатрійованих по Ізмаїльській області. Знайти підтвердження цих даних в регіональному архіві на сьогодні поки не вдалося: *збіг* є лише частковим. Але це відкриває перспективи для подальшої роботи і пошуків.

Висновки. Процедура трансферу населення до СРСР носила переважно вимушений характер. Повертаючись, репатріанти проходили принизливі процедури фільтрації та подальшого розподілення. Частина з них опинялися під арештом, частина «добровільно» виїжджала на промислові об'єкти або «за власним бажанням» вступала до колгоспів. Незначній частині з тих, хто повернувся, вдавалося дійсно повернутися до дому й вести власне господарство. Але з історії нам відомо – що все це, на жаль, було ненадовго – вже восени 1948 р. радянська влада проведе чергову хвилю репресій проти власників земельних

наділів з подальшим їх виселенням до Сибіру і Казахстану. Так болгари, молдовани/румуні, українці ставали «корінними» народами Півночі. На жаль, історія має тенденцію до повторів, якщо люди не роблять завчасні висновки...

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. Warszawa. Tyrsa. P. 37

Венгжин Д. «Живі репарації». Мобілізація, арешти та інтернування мешканців Південної та Центральної Європи та їх депортація до СРСР у 1944-1945 рр.: специфіка, економічний сенс, суперечності. *Світ Кліо*. 2020. № 1. С. 44-60.

Даниленко В. Депортації поляків та українців 1944-1946 рр.: передумови, перебіг, наслідки. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 14. К., 2005. С. 43-61.

Дрозд Р. Переселення українців з Польщі до Української РСР в 1944–1946 рр. *Український альманах*. 1996. С. 190-198.

Дрозд Р. Який характер мало переселення українців в Радянську Україну? *Наше слово*. 2002. №50.

Земсков В. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 годы. *История СССР*. 1990. № 4. С. 26-41.

Кабачій Р. Переселення українців із Польщі до УРСР в 1944-1946 рр. очима істориків-українців Польщі та України. *Український історичний збірник*. Вип. 12. 2009. С. 426-436.

Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі КУІА). Ф. Р-1679. Виконавчий комітет Арцизької районної ради депутатів трудящих. Оп. 1. Спр. 9. Списки переселенців, що прибули у район в 1945 р. 17 арк.

КУІА. Ф. 882. Виконавчий комітет Болградської райрди. Оп.1, Спр. 14. Списки репатрійованих та іноземних підданих громадян, що мешкають в районі (1946-1947). 95 арк.

КУІА. Ф. Р-1679. Виконавчий комітет Арцизької районної ради депутатів трудящих. Оп. 1. Спр. 108. Ешелонні списки переселенців та акти про їх прибуття до колгоспів району (1953-1954 рр.). 16 арк.

Концевой П. А. Репарации в восстановлении и дальнейшем развитии промышленности и сельского хозяйства Белорусской ССР (1945 – начало 1950-х гг.) : монография. Минск : БИП, 2019. 191 с.

Ліньов АА. Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлерівської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР в 1945–1953 роках. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. 2006.

Мелешко Н. Перевірочно-фільтраційні пункти радянських органів внутрішніх справ на території України в період масової репатріації переміщених осіб (1944-1945 рр.). *Наукові записки з української історії*. 2012. Вип. 32. С. 156-163.

Моторна І.В. Питання репатріації румунів у Трансністрію: до постановки проблеми. *Записки історичного факультету*. 2011.

Потильчак О., Мелешко Н. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних рад Української РСР (1945-1953 рр.): організація, функції, діяльність. Київ, 2013.

Пронь Т. Громадська думка польського населення Західної України щодо кордонів і переселення в полі зору радянських органів держбезпеки (1944-1946 рр.). *З архівів ВУЧК*. 2012. №1 (38). С. 135-162.

Пронь Т. Українсько-польський трансфер населення 1944-1946 рр. у контексті актуалітету людської цивілізації ХХІ століття. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. Т. 104. Вип. 91. Історія. С. 132-136

Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944-1946 рр.). Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). Упор. Ю. Сливка. Львів, 1998. С. 29-32.

Спеціальний архів Литви. Special Archives of Lithuania (SAL). Ф. К-8. 9408. оп.1. спр.1.

Спеціальний архів Литви. Special Archives of Lithuania (SAL). Ф. К-8. 9408. о.1. спр. 20.

- Стрільчук Л. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни. Чернівці, 1999.
- Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр. Тернопіль, 1997. 206 с.
- Удот О. Фільтраційні табори для радянських репатріантів після Другої світової війни. Історико-політичні проблеми сучасного світу. 2015.
- Харкевич Н. Українсько-польські переселенські акції 1944-1946 рр. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Спецвипуск. С. 462-469.
- Холодницький В. Репатріація радянських громадян в 1944-1953 рр. (на прикладі Чернівецької області Української РСР). Історична панорама. Спеціальність: Історія. 2016. Вип. 22-23. С. 132-158.
- Худіш П.М. Репатріація з Чехословаччини до Закарпаття (1945-1948 рр.): хід, сутність та наслідки. *Вісник*. 2015.
- Циганенко Л.Ф. Добровільне переселення чи вигнання: до питання про виселення німців з Бессарабії (жовтень-листопад 1940 р.). *Науковий вісник ІДГУ. Серія Історія*. № 59. 2022. С. 196-207.

REFERENCES

- Danilenko V. (2005). Deportatsii polyakiv ta ukraïntsiiv 1944-1946 rr.: peredumovi, perebig, naslidki. Mizhnarodni zv'yazki Ukraïni: naukovі poshuki i znakhidki. Vip. 14. K. P. 43-61. [in Ukrainian].
- Drozd R. (1996). Pereselennya ukraïntsiiv z Polshchi do Ukraïnskoï RSR v 1944–1946 rr. *Ukraïnskii almanakh*. P. 190–198. [in Ukrainian].
- Drozd R. (2002). Yakii kharakter malo pereselennya ukraïntsiiv v Radyansku Ukraïnu? *Nashe slovo*. №50. [in Ukrainian].
- Kabachii R. (2009). Pereselennya ukraïntsiiv iz Polshchi do URSR v 1944-1946 rr. ochima istorikiv-ukraïntsiiv Polshchi ta Ukraïni. *Ukraïnskii istorichnii zbirnik*. Vip. 12. P. 426-436. [in Ukrainian].
- Kharkevich N. (2017). Ukraïnsko-polski pereselenski aktsii 1944-1946 rr. *Visnik Lvivskogo universitetu. Seriya istorichna. Spetsvипusk*. P. 462–469. [in Ukrainian].
- Kholodnitskii V. (2016). Repatriatsiya radyanskikh gromadyan v 1944-1953 rr. (na prikladi Chernivetskoï oblasti Ukraïnskoï RSR). *Istorichna panorama. Spetsialnist : Istoriya*. Vip. 22-23. P. 132-158. [in Ukrainian].
- Khudish P.(2015). Repatriatsiya z Chekhoslovachchini do Zakarpattya (1945-1948 rr.): khid, sutnist ta naslidki. *Visnik*. [in Ukrainian].
- Komunalna ustanova «Izmailskii arkhiv» (dali KUIA). F. R-1679. Op. 1. Spr. 9. 17 ark.
- KUIA. F. 882. Op.1, Spr. 14. 95 ark.
- KUIA. F. R-1679. Op. 1. Spr. 108. 16 ark.
- Kontsevoi P. (2019). *Reparatsii v vosstanovlenii i dalneishem razvitii promishlennosti i selskogo khozyaistva Belorusskoi SSR (1945 – nachalo 1950-kh gg.)*: monografiya. Minsk: BIP. 191 p. [in Russian].
- Linov A. (2006). Repatriatsiya z okupatsiiniikh zon soyuznikiv antigitlerivskoï koalitsii meshkantsiv Pivdenno-Zakhidnogo regionu URSR v 1945–1953 rokakh. *Naukovi pratsi: Naukovo-metodichnii zhurnal*. [in Ukrainian].
- Meleshko N. (2012). Perevirochno-filtratsiini punkti radyanskikh organiv vnutrishnikh sprav na teritorii Ukraïni v period masovoï repatriatsii peremishchenikh osib (1944-1945 rr.). *Naukovi zapiski z ukraïnskoï istorii*. Vip. 32. P. 156-163. [in Ukrainian].
- Motorna I.V. (2011). Pitannya repatriatsii rumuniv u Transnistriyu: do postanovki problemi. *Zapiski istorichnogo fakultetu*. [in Ukrainian].
- Potilchak O. (2013). Meleshko N. *Viddili u spravakh repatriatsii vikonkomiv oblasnikh rad Ukraïnskoï RSR (1945-1953 rr.)*: organizatsiya, funktsii, diyalnist. Kiïv. [in Ukrainian].
- Pron T. (2012). Gromadska dumka polskogo naselennya Zakhidnoï Ukraïni shchodo kordoniv i pereselennya v poli zoru radyanskikh organiv derzhbezpeki (1944-1946 rr.). *Z arkhiviv VUCHK*. №1 (38). P. 135-162. [in Ukrainian].

Pron T. (2009). Ukraïnsko-polskii transfer naselennya 1944-1946 rr. u konteksti aktualitetu lyudskoï tsivilizatsii XXI stolittya. *Naukovi pratsi: Naukovo-metodichnii zhurnal. Mikolaïv: Vid-vo ChDU im. Petra Mogili.* T. 104. Vip. 91. Istoriya. P. 132-136. [in Ukrainian].

Sergiichuk V. (1998). *Protidiya polyakiv deportatsiyam z Ukraïni (1944-1946 rr.).* Deportatsii ukraïntsiv ta polyakiv: kinets 1939-pochatok 50-kh rokiv (do 50-richchya operatsii «Visla»). Lviv. P. 29-32. [in Ukrainian].

Spetsialnii arkhiv Litvi [Special Archives of Lithuania (SAL)]. Fond K-8. 9408. opis 1. sprava 1.

Spetsialnii arkhiv Litvi [Special Archives of Lithuania (SAL)]. Fond K-8. 9408. opis 1. sprava 20.

Strilchuk L. (1999). *Ukraïnski politichni bizhentsi ta peremishcheni osobi pislya Drugoi svitovoi viini.* Chernivtsi.

Tkachov S. (1997). Polsko-ukraïnskii transfer naselennya 1944-1946 rr. Ternopil. [in Ukrainian].

Tsyganenko L.(2022). Dobrovilne pereselennya chi vignannya: do pitannya pro viselennya nimtsiv z Bessarabii (zhovten-listopad 1940 r.). *Naukovii visnik IDGU. Seriya Istoriya.* № 59. P. 196-207. [in Ukrainian].

Udot O. (2015). Filtratsiini tabori dlya radyanskikh repatriantiv pislya Drugoi svitovoi viini. *Istorko-politichni problemi suchasnogo svitu.* [in Ukrainian].

Vengzhin D. (2020). «Zhivi reparatsii». Mobilizatsiya, areshiti ta internuvannya meshkantsiv Pivdennoi ta Tsentralnoi Evropi ta ikh deportatsiya do SRSR u 1944-1945 rr.: spetsifika, yekonomichnii sens, superechnosti. *Svit Klio. Clio World.* № 1. P. 44-60. [in Ukrainian].

Zemskov V. (1990). K voprosu o repatriatsii sovetskikh grazhdan 1944-1951 godi. *Istoriya SSSR.* № 4. P. 26-41. [in Russian].

АНОТАЦІЯ

Аналізуються питання, пов'язані з процесами трансферу (передачі, обміну) населення придунайських регіонів України на завершальному етапі та після закінчення Другої світової війни. На підставі раніше неопублікованих архівних документів досліджено хід репатріації, її особливості та результативність у період 1944-1947 рр. Проаналізовано списки мешканців Ізмаїльської області, що повернулися на Батьківщину в розрізі вікової, національної, гендерної, професійної приналежності; часу виїзду та повернення до СРСР. Доведено, що більшість мешканців регіону, які під час війни залишили (свідомо або примусово) місця свого постійного перебування, при поверненні підлягали суворій фільтрації, яка для багатьох закінчувалася або арештами й в'язницею, або примусовим зарахуванням до колгоспів/радгоспів, або відправкою (фактично депортацією) до далеких районів Казахстану, Сибіру тощо. Особливу цікавість являють собою матеріали, присвячені використанню репатріантів в господарчому секторі: при проведенні колективізації в області та примусовій відправці на так званий «трудовий фронт» до Казахстану, Донбасу тощо. Важливо підкреслити, що переважна більшість тимчасово переміщених осіб за національною ознакою були болгарами або румунами/молдованами. Архівні матеріали зібрані авторкою під час роботи в Литовському спеціальному архіві (м. Вільнюс, *Special Archives of Lithuania*) та Ізмаїльському архіві (Україна).

Ключові слова: Ізмаїльська область, репатріанти, колективізація, трудовий фронт, фільтраційні табори, репресії.